ISSN 1392–2831 Tautosakos darbai XIII (XX) 2000

ADATA LIETUVIŲ IR KITŲ EUROPOS TAUTŲ PATARLĖSE

GIEDRĖ BUFIENĖ
Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Šio straipsnio objektas — patarlės ir priežodžiai, kuriuose minima *adata*. Jie atrinkti iš LLTI sisteminės Lietuvių patarlių ir priežodžių kartotekos. Šalia retesnių posakių pasitaiko ir labai populiarių, turinčių iki poros šimtų variantų. Tokios patarlės ir priežodžiai dažnai žinomi ir kitose Europos tautose. Straipsnyje stengtasi aprėpti ir šiuos tarptautinius atitikmenis (ypač kaimyninių tautų posakius). Darbo tikslas — nustatyti, kokiomis *adatos* ypatybėmis grindžiamas metaforinis reikšmės perkėlimas įvairių tipų vaizduose, kaip *adata* formuoja vaizdų branduolius ir su kokiomis kitomis realijomis juose siejama, koks *adatos* įvaizdžio, kaip stilistikos elemento, vaidmuo patarlių ir priežodžių ekspresijoje. Tam naudojami semantinės analizės ir struktūrinis metodai. Pasitelkus gretinamąjį metodą, mėginama išryškinti vaizdo komponentų ir struktūros analogijas tarp lietuvių ir kitų Europos tautų patarlių.

Įvadas

Patarlės ir priežodžiai, gyvuodami įprastinėje savo aplinkoje — kasdienėje šnekoje, atlieka keletą funkcijų, iš kurių svarbiausios yra dvi: informacinė ir estetinė[1]. Tradiciniai liaudies posakiai, ypač vaizdingieji, išsiskiria iš paprastos (nemeninės) kalbos srauto, keldami pasigėrėjimą kaip tikri miniatiūriniai meno kūriniai. Svarbiausia tokio pasigėrėjimo prielaida — poetinis vaizdas. Dėl jo abstrakti posakio idėja ne tik lengvai klausytojų suvokiama, bet ir ilgam įstringa jų atmintyje. Šie vaizdai sukomponuoti įvairiai grupuojant ir derinant realijas — išorinio pasaulio objektus reiškiančias sąvokas. Jau pats santykis tarp jų (lyginimas, gretinimas, priešinimas, priežastinis ryšys) sukuria taiklią kalbamojo reiškinio ar situacijos charakteristiką[2]. Akivaizdūs daiktų pasaulio dėsningumai klausytojų vaizduotėje nesunkiai perkeliami į socialinę, žmonių bendravimo, sferą ir posakis suvokiamas perkeltine prasme. Metaforiškumas — labai svarbi patarlių vaizdų ypatybė. Metafora ir jos atmainos (personifikacija, alegorija) taip dažnai siejama su patarlėmis, kad neretai pakliūva net į žanrinį patarlės

apibrėžimą[3]. Viena iš paprastesnių vaizdingumo priemonių — palyginimas: daiktai, reiškiniai, veiksmai gretinami pagal artimus arba, atvirkščiai, kontrastingus požymius. Tradiciniai liaudies palyginimai nėra pasyvi kalbos puošmena, juose visada slypi ekspresyvus reiškinio ar situacijos vertinimas, jį lydinti nuotaika ir jausmai. Metafora, visuotinai pripažįstama svarbiausiąja vaizdingumo priemone, yra paslėptas palyginimas. Jos konstrukcija vienanarė: lyginimo vaizdas tuo pačiu metu yra ir kalbamasis objektas (jį galima suvokti iš konteksto). Tokiu būdu sujungdama regimą vaizdą ir abstrakčią mintį, metafora yra nepaprastai veiksminga ir ekonomiška. Dėl savo semantinio neapibrėžtumo ji gali kelti įvairiausių, dažnai netikėtų asociacijų, nes metaforiniame vaizde sutapatinami patys skirtingiausi, faktiškai visai nesusiję daiktai ar reiškiniai, jeigu jie turi bent vieną bendrą požymį. Juo ir grindžiamas metaforinis reikšmės perkėlimas[4].

1. Adatos smailumas / aštrumas

1.1. Vieną iš populiaresnių tipų sudaro elementarios sandaros priežodžiai (pastovieji palyginimai), kuriais lietuviai apibūdina dėl ko nors nekantraujančius, nenustygstančius vietoje asmenis:

Sėdi kaip ant adatų 4252, 96
Guli kaip ant adatų 5335, 142
Nenustovi kaip ant adatų LKŽ XII 909
Neramus kaip ant adatų 558, 69
Ko čia dabar šokinėji lyg ant adatų 1690, 1635
Maliesi kaip ant adatų 4178, 192

Fizinis adatos dūrio skausmas sutapatinamas su nemaloniu nerimo, baimės jausmu, t. y. psichine asmens būsena, kuri ir yra minėtų priežodžių denotatas. Su adatos dūriu, badymu gali būti lyginami ir kito asmens atliekami veiksmai, sukeliantys nemalonius išgyvenimus:

Pamotė myluoja, kaip adata bado TŽ V 601
Dūrė kaip adata („užgavo, pasakė į akis nemalonią tiesą") 4931, 171

Kai kuriuose šio tipo variantuose *adatą* pakeičia kitos realijos, turinčios su ja bendrą požymį (galinčias kelti aštrų skausmą), — *yla* arba *ugnis*:

Kaip ant ylų (*ugnies*) *stovėti* LKŽ XIII 905
Sėdi kaip ant ylos 12, 183
Kaip ant ugnies pastatytas 64, 916

Adata ir yla daug kuo panašios, todėl ekvivalentiškas jų vartojimas modeliuojant tą patį vaizdą atrodo visai dėsningas. O štai su ugnimi iš pirmo žvilgsnio adatos lyg ir niekas nesieja — tokioms skirtingoms tikrovės sferoms jos priklauso. Bet vienintelis sąlyčio taškas (jų keliamas aštrus skausmas) yra tas bendras požymis, kurio pakanka, kad susidarytų abi realijas jungiantis asociacinis laukas ir jos galėtų keisti viena kitą to paties tipo posakiuose[5].

Kaimyninėse tautose yra šio tipo atitikmenų. Analogiškas priežodis žinomas latviams:

Sēd (v. *Stāv*) *kā uz adatām* Kok 5259
Trinas kā uz adatām Kok 5290

Rusai ne tik vartoja šį priežodį, bet ir turi jo variantų, kuriuose vaizdas grindžiamas tais pačiais *adatos* ekvivalentais (*yla, ugnis*):

Сижу как на иголках Даль II 6
Сижу как в огне Даль II 644
Вертится как на шиле Даль IV 636
Словно кто его шилом жегонул Даль IV 636

1.2. Adatos aštrumu pagrįstas metaforinis reikšmės perkėlimas patarlėje, kurios vaizdas konstruojamas iš dviejų realijų:

Adatos maiše nepakavosi 4255, 9217
Adata pati iš maišo išlįs 4849, 304

Tai labai populiarus tipas, turintis per 160 variantų, tik dažniausiai juose minima yla (*Ylos maiše nepaslėpsi* I 226, 54; *Nekišk ylos į maišą, ba išlįs* I 886, 4; *Yla pati lenda iš maišo* 3398, 160; *Išlindo kaip yla iš maišo* I 863, 326 ir pan.). Lengvai praduriančios maišą adatos / ylos įvaizdis taikliai apibūdina situaciją, kai netikėtai išaiškėja kokia paslaptis, apkalbos, blogi darbai, slepiami jausmai. Populiarus tarptautinis tipas, turintis analogiškos sudėties ir semantikos vaizdo atitikmenų latvių (*Īlenu maisā nenoslēpsi* Kok 162), rusų (*Шила в мешке не утаишь* Даль IV 636) ir kitose slavų kalbose (ukrainiečių, baltarusių, lenkų, čekų), t. p. vokiečių kalboje, finougrų kalbose[6]. Lenkai turi per 100 šio tipo variantų; kai kuriuose minimos adata ir yla abi iš karto (pvz., *Igły i szydła w worze chować nie pomoże* Ad-Krz III 422). Yra ir išplėstą vaizdą turinčių posakių (*Kłamstwo, jak szydło w worze niedługo się zatai* Ad-Krz II 81; *Szydła w worku, miłosci i kaszlu nigdy nie ukryjesz* Ad-Krz III 422).

1.3. Aštrios, lengvai visur smingančios adatos įvaizdžiu paremta ir tokia patarlė:

Sidabrinė adata visur gali įsmigti LKŽ XIII 169

Vaizdo semantikai atskleisti yra svarbus adatai priklausantis epitetas *sidabrinė*. Ne tik lietuvių, bet ir daugelio kitų tautų poetinėje kūryboje taurieji metalai auksas ir sidabras dažniausiai simbolizuoja pinigus, o platesne prasme — bet kokį turtą, materialines gėrybes. Šią simbolinę reikšmę turi ir epitetas *sidabrinė* aprašomojoje patarlėje, kurios idėją apibendrintai būtų galima nusakyti taip: su pinigais visur prieisi, pinigai viską padaro. Tipas apima apie 50 variantų, jie pasižymi didele įvairove. Vyrauja tekstai, kuriuose minima *yla* (ekvivalentiškas *adatos* ir *ylos* vartojimas to paties tipo tekstuose jau aptartas poskyriuose 1.1. ir 1.2.). Įvairuoja ir epitetas (*sidabrinė,*

sidabro, auksinė, aukso), tačiau patarlės vaizdo semantika dėl to nepatiria beveik jokių pokyčių. Vaizdo ryškumui ir plastiškumui didesnę reikšmę turi jo sudėties papildymas naujais komponentais. Pavyzdžiui, daugumoje variantų modeliuojant vaizdą vietoj įvardžio *visur* įtraukiama antroji realija, nusakanti, kur sminga *adata / yla*. Mūsų tiriamojo tipo atveju tai gali būti *akmuo, dangus, siena, maišas* — kaip matome, tiek gamtinės, tiek kultūrinės realijos, priklausančios skirtingoms tikrovės sferoms. Vis dėlto jos keičia viena kitą nesugriaudamos meninio vaizdo. Realiame pasaulyje akmens ar sienos nepradursi nei yla, nei juo labiau adata. Todėl, kai *adata / yla* sugretinama su *akmeniu / siena* patarlės vaizde, tas vaizdas iškart hiperbolizuojamas, visas posakis įgyja didesnį ekspresyvumą, meninį įtaigumą:

Sidabrinė yla ir akmenį gręžia I 235, 27
Cidabrinė yla ir par syną lend 267, 491
Aukso yla kiaurai sieną lenda LKŽ XII 523

Panašų efektą sukelia ir *dangaus* įvaizdžio vartojimas toje pačioje pozicijoje, šiuo atveju hiperbolė dar ryškesnė:

Cidabrinė yla ir dangų pradur 1158, 353
Sidabrinė yla ir dangų praskuta 4554, 352

Be to, dangus dažnai simbolizuoja pomirtinį gyvenimą; tokia simbolinė reikšmė atitinkama linkme kreipia ir viso vaizdo semantiką (plg. dar vieną variantą su komentaru apie vartojimo situaciją: *Sidabrinė yla dangų atrakina* „turtingam mirus" 4554, 352).

Paskutinioji realija *maišas* išsiskiria iš ką tik aptartųjų — skirtingai nuo *akmens / sienos, maišą* nesunku pradurti. Tačiau ir variantuose su *maišu* išlaikomas hiperbolizuotas vaizdas. Tai nesunkiai pasiekiama pridedant prie *maišo* atitinkamą epitetą:

Auksinė yla kiekvieną maišą praduria 3286, 531
Auksinė yla storą maišą praduria 3503, 121
Cidabrinė yla geležinį maišą duria LKŽ IV 36
Sidabro yla ir velnio maišą praduria 275, 16/58 (dar plg.: *Sidabrinė yla ir velnią nuduria* 28, 370/6)

Aprašomajam tipui priklauso pora variantų, kuriuose neigiamas veiksmažodis visam posakiui suteikia priešingą prasmę (pvz., *Sidabrine yla dangaus nepragręši* KDSf 42—48, 449); tokių posakių prisireikia situacijose, kai ir turtas pasirodo ne visagalis.

Patarlės lankstumą, jos vaizdo semantinį talpumą atskleidžia dar pora variantų, kuriuose *sidabrinė yla* turi ne „turto", o „malonių žodžių" perkeltinę reikšmę:

Sidabro yla ir velnio maišą praduria „apie žmogų, kuris gražiai moka prikalbinti, atvesti į gera" 4747, 178 (t. p. plg.: *Su sidabriniu liežuviu ir peklos maišą praduria* „su maloniais žodžiais perkalbėsi, sutaikysi, visokius piktumus išsklaidysi" 4747, 274).

2. Adatos smulkumas / mažumas

2.1. Maža, lengvai pasimetanti, bet sunkiai surandama adata, jos dingimas ir ieškojimas tapo keleto tipų vaizdus formuojančiu motyvu. Pavyzdžiui, įvairius pasimetusius daiktus (t. p. ir žmones) lietuviai vaizdingai apibūdina priežodžiu:

Dingo kaip adata 5335, 65
Prapuolė kaip adata 4119, 81

Kituose šio priežodžio variantuose vaizdas papildytas antrąja realija, kuri sukonkretina adatos dingimo vietą:

Ir dingo kaip adata laidari 4387, 378
Ko pasimetei kaip adata šiene 5895, 1033

Atskirą tipą sudaro panašios sudėties vaizdą (*adata — šienas / šieno kūgis / šieno vežimas*) turintys priežodžiai, kuriais apibūdinamas intensyvus ieškojimo veiksmas, dingusių daiktų radimas / neradimas:

Rasi kaip adatą šiauduose 64, 443
Ieško kaip adatos kūgy šieno 3477, 237
Ieškok dabar adatos šieno vežime 5311, 890
Šiaudų vežime adatos nerasi 4086, 19/4 (plg. ir labiau išplėstą variantą: *Greičiau adatą šieno vežime surasi, negu čia žmogų* 64, 443)

Gretinant labai skirtingo dydžio objektus, sustiprinamas adatos mažumo įspūdis, vaizdas hiperbolizuojamas. Šiam tipui priklauso vienas išplėstas variantas, kurį galima laikyti savotiška dviejų priežodžių kontaminacija — jau aptartas šieno kupetoj dingusios adatos ieškojimo vaizdas papildytas pernykščios žiemos radimo (t. y. neįmanomo dalyko) motyvu*:

Ieško adatos kupetoj šieno — suras kaip pernykščią žiemą KrvP III 158

Taip išplėsto vaizdo semantika iš esmės lieka ta pati (tik hiperbolė dar ryškesnė). Nors paskutinysis pavyzdys ir gerokai ilgesnis, jį taip pat nesunku įsiminti, nes pasižymi aiškia garsine instrumentuote. Priežodžio tekstas ritmingas, rimuotas, turi aliteracijos ir asonanso žymių. Šios eufoninės priemonės ne tik palengvina posakio įsiminimą, bet ir sustiprina poetinį vaizdą[7]. Antra vertus, dažnai tokie eiliuoti posakiai per daug apkraunami žodžiais, turi tam tikro dirbtinumo (iš dalies tai tinka ir mūsų atvejui) — jie yra vėlesni už neeiliuotus variantus[8].

Aptartasis tipas gyvybingas, aktyviai vartojamas ir šiandien. Analogiško vaizdo priežodis yra rusų (*Как иголка в стору сена* Kr-Lat I 287), latvių (*Kā adata siena kaudzē* Kr-Lat I 287), vokiečių (*Eine Nadel in einem Haufen Heu suchen* Wand III 858) kalbose. Lenkai taip pat mėgsta šį priežodį — *Szukać igły w stogu siana, Szukać niby szpilki w stogu siana* (abu Ad-Krz I 795). Lenkiškuose tekstuose kaip *adatos* ekvivalentas gana

* Plg. priežodžius: *Atsiminė pernykštę žiemą* 3439, 475; *Bijo kaip pernykštės žiemos 732, 312/7; Tiek tematysi kaip pernykštį sniegą* 30, 1753.

dažnai vartojama *szpilka* „smeigtukas"; labiau įvairuoja ir anroji vaizdo realija; *siano* — „šienas", *stog / stog siana* „(šieno) kūgis"; *bróg siana* „šieno stirta", *wóz / wóz siana* „(šieno) vežimas", *kopa siana* „šieno kupeta", *trawa* „žolė".

Labai populiarus šis priežodis anglų kalboje. Archeris Tayloras nurodo, kad XX a. pirmaisiais dešimtmečiais buvo žinomi 128 variantai (seniausias tekstas datuojamas 1532 m.)[9]. Standartine forma laikomas angliškas atitikmuo *Like looking (hunting) for a needle in a haystack* (40 variantų) leksine sudėtimi visiškai sutampa su lietuvišku tekstu. Absoliuti dauguma angliško priežodžio variantų vaizdo branduolyje išlaiko *adatą* (angl. *needle*), tik retkarčiais ją keičia tokios realijos kaip *pin* „smeigtukas", *collar button* „apykaklės saga". Antroji vaizdo realija t. p. palyginti pastovi, nors ir reiškiama įvairiais sinonimais: *haystack / haymow* „šieno kūgis, kupeta", *bundle of hay* „šieno glėbys", *hayfields* „šieno laukai", *haymarket* „šieno turgus" ir pan. A. Tayloras pateikia ir keletą tekstų, kuriuose gerokai nutolta nuo liaudiškos tradicijos, nors abi pagrindinės realijos — adata ir šieno kupeta — vaizdo branduolyje išlaikytos:

Like looking for a needle in all the hayfields of the world — a needle moreover that's been lost for two years „tai kaip adatos ieškojimas viso pasaulio pievose — adatos, kuri, be to, pasimetusi prieš pora metų";

It's eighty-five haystacks and one needle „tai aštuoniasdešimt penki šieno kūgiai ir viena adata";

The same hair that looks a haystack in which has been searching diligently for a needle „plaukai atrodė lyg šieno kupeta, kurioje labai stropiai buvo ieškota adatos".

2.2. Priežodyje *Iš adatos vežimą priskaldo* LST 281 supriešintos dvi jau aptartos realijos — adata ir vežimas [malkų], tačiau vaizdo semantika visai kita: metaforiškai kalbama apie žmones, kurie mėgsta nešioti gandus, iš nugirsto menkniekio prišneka nebūtų dalykų. Vaizdą modeliuojant iš dviejų labai skirtingo dydžio objektų, jis hiperbolizuojamas. Tikrovės tiesa (negalėjimas iš adatos priskaldyti vežimo) priežodyje transformuojama tikslingai. Hiperbolizuotas vaizdas sukelia netikėtumo efektą, tačiau klausytojų vaizduotėje perkeltas į socialinę, žmonių santykių, sferą (nepagrįstas plepumas, kokio nors dalyko išpūtimas, apkalbos) jis lengvai suvokiamas. Dėl hiperbolės priežodis tampa kandus ir puikiai atlieka savo funkciją: pašiepia, sugėdina gandų nešiotojus, melagius.

Aprašomasis tipas labai populiarus (> 170 variantų), paplitęs visoje Lietuvoje. Dažniausiai jame minima *adata* (> 100 variantų), bet kaip jos ekvivalentas gali būti įtraukti ir kitokie smulkūs objektai. Prie veiksmažodžių *skaldyti / tašyti* (rečiau *krauti, daryti*) natūralu šlieti medinius objektus (t. y. galimus skaldyti). Štai kokia jų įvairovė aptariamo tipo variantuose:

Iš pagalio vežimą priskaldo MST 54
Iš pliauskos vežimą priskaldo 4002, 102
Iš skiedros vežimą tašo III 19, 182a

Iš šakalio vežimą priskaldo 2500, 35
Iš šiaudo vežimą priskaldo 3892, 158
Iš šapo priskaldo vežimą 4849, 188
Iš šipulio vežimą priskaldo 264, 150/74
Iš akuoto čielą malkynę priskaldo I 676, 224
Iš degtuko vežimą priskaldo 3043, 255
Iš mažo kelmo didelį vežimą priskaldo 69, 353**

Atskirai minėtini dar du *adatos* ekvivalentai: *aguonos grūdas* ir *nago juodymas* (*Iš aguonos grūdo vežimą priskaldo* 1728, 29; *Iš nago juodimo ir vežimą priskrauna* 3043, 192). Šios realijos turi stabilią simbolinę reikšmę: paprastai yra suvokiamos kaip savotiški mažo dydžio etalonai. Ir kituose tradiciniuose posakiuose jos dažniausiai atlieka panašią stilistinę funkciją (plg.: *Nenusileis nė per nago juodymą* 5224, 12/65; *Tik per nago juodymą nepakliuvau į bėdą* LKŽ IV 402; *Dar nė aguonos grūdo burnoj neturėjau* LKŽ I 28; *Teisybės nė už aguonos grūdą nerasi* 4721, 257).

Aprašomojo tipo *adatos* ekvivalentai priklauso skirtingoms tikrovės sferoms, bet dėl juos siejančio bendro požymio (smulkumas, mažumas) jie gali lengvai pakeisti vienas kitą tame pačiame vaizde. Antroji realija daug pastovesnė: *vežimas / vežimas malkų*; tik išimtiniais atvejais ją pakeičia *malkinė* arba *maišas*.

Poetinis vaizdas gali būti dar labiau išplėstas:

Žmonys visuomet iš adatos vežemą priskalda 4065, 2126
Pikts žmogus iš adatos vežimą priskaldo I 951, 77

Žmogus / žmonės papildo aprašomojo tipo tekstą iki užbaigto sakinio, suteikia jam filosofinio apibendrinimo galią, todėl šie paskutinieji variantai laikytini patarlėmis. Kaip matome, riba tarp patarlės ir priežodžio ne visada pakankamai aiški netgi to paties tipo posakiuose; tik konkreti vartojimo situacija padeda išspręsti šį keblumą.

Tipas tarptautinis. Analogiškos leksinės sudėties ir semantikos posakį turi latviai:

Ļauns (Pikts) cilvēks no adatas pillu vezumu pēskalda Лаут 17

Yra atitikmenų olandų, italų kalbose[10].

Sinoniminį priežodį *Iš adatos šakes padarė* 2982, 26 su ką tik aprašytuoju sieja labai panašus vaizdas ir ta pati semantika. Kartotekoje užfiksuoti tik du šio priežodžio variantai. Tuo tarpu lenkų kalboje jis daug dažniau vartojamas: *Z igły robić widły* Ad-Krz I 795. Lakoniški variantai (su praleistu veiksmažodžiu) turi garsinės darnos — ritmo ir rimavimo — žymių:

Z igły — widły Ad-Krz I 795

** Šis variantas vienintelis, kuriame abi vaizdą formuojančios realijos turi po epitetą. Tai tikrųjų antonimų pora (*mažas — didelis*), kurios stilistinė funkcija — paryškinti dydžio kontrastą ir sustiprinti vaizdo hiperbolę. Galima spėti, kad antonimai šiame variante atsirado dėl analogijos su populiaria patarle *Mažas kelmas didelį vežimą verčia* 465, 36/2035.

Pasitaiko ir gerokai išplėstų tekstų, turinčių paralelinį tos pačios semantikos vaizdą:

Z igły robi widły, a z muchy słonia „Iš adatos daro šakes, o iš musės — dramblį" Ad-Krz I 795.

2.3. Dar viena patarlė, kurios vaizdas konstruojamas iš dviejų skirtingo dydžio objektų:

Ant kito ir adatą pamato, o ant savęs nė vežimo 66, 514

Hiperboliškai priešinant jau aptartus *adatos* ir *vežimo* įvaizdžius, perteikiama nauja mintis: žmogus pastebi ir mažiausius kito trūkumus, o savo — nemato. Hiperbolė gali būti akcentuojama papildant meninį vaizdą dar viena realija (*akis*), nurodančia mažojo ir didžiojo objekto buvimo vietą:

Kito a k y tai ir adatą mato, o savo tai nė vežimo 769, 237

Aprašomasis tipas labai populiarus (> 160 variantų), aktyviai vartojamas ir šiandien. Jam būdingas stabilus sintaksinis modelis — antitezė, kurios nariai gali keistis vietomis (pvz., *Ant savęs nei rąsto nemato, o ant kito adatą pamato* 3644, 486). Meninio vaizdo komponentai labai įvairuoja. *Adata* minima 12 variantų, o likusiais atvejais ją pakeičia tokie smulkūs objektai: *krislas / krislelis, šapas / šapelis, šiaudas / šiaudelis, dulkė / dulkelė, plaukas, utėlė, musė, uodas, šipulys, šakalys.* Yra keletas variantų, kur mažo dydžio objektas konkrečiai neįvardijamas — vietoj jo pavartotas nežymimasis įvardis (pvz., *Ant savęs n i e k o nemato, o ant kito vežimą sukrato* 2202, 43).

Dar didesnė įvairovė būdinga antrajam meninio vaizdo komponentui (didžiajam objektui). Ekvivalentiškai keisti viena kitą gali pačių įvairiausių tikrovės sričių realijos; jas siejantis požymis — didumas. Štai kaip šios realijos išsidėsto pagal vartojimo dažnumą (skliausteliuose nurodytas variantų skaičius):

krislas / krislelis (47)	—	*rąstas* (19), *vežimas* (11), *balkis / baslys* (8), *meška* (4), *arklys* (2), *pagalys* (1), *strypas* (1), *kūlys* (1)
šapas / šapelis (37)	—	*vežimas* (28), *rąstas* (7), *mietas / balkis* (2)
šiaudas / šiaudelis (33)	—	*vežimas* (15), *kūlys* (13), *stirta* (2), *rąstas* (1), *balkis* (1), *pagalys* (1)
blusa (20)	—	*meška* (14), *jautis* (4), *kumelys* (1), *dramblys* (1)
adata (12)	—	*vežimas* (7), *rąstas* (3), *balkis* (1), *dramblys* (1)
dulkė / dulkelė (4)	—	*vežimas* (2), *meška* (1), *mėšlynas* (1)
plaukas (4)	—	*vežimas* (3), *rąstas* (1)
uodas (3)	—	*puodas* (3)
utėlė (2)	—	*meška* (2)
musė (2)	—	*vežimas* (1), *dramblys* (1)
šakalys (1)	—	*meška* (1)
šipulys (1)	—	*rąstas* (1)

Peržvelgus aprašomosios patarlės vaizdo realijas, nesunku iš jų išskirti dažniausiai pasitaikančias: iš vienos pusės (mažo dydžio objektas) — *krislas, šapas, šiaudas*, iš kitos — *vežimas* ir *rąstas*. Kaip tik tokios leksinės sudėties yra seniausieji lietuviški tekstai, užrašyti XIX a. pabaigoje (pvz., *Savo akyje nė rąsto nemato, o svetimo ir krislą pamato* I 240, 460; *Artimo akyse mato ir šapą, o savo akyse nemato nei rąsto* I 700, 135; *Ant kito šapą pamato, o ant savęs — nė vežimo* I 1063, 1160 ir pan.). Atskirų variantų vaizdus formuojančių realijų poras gali sieti dvejopas ryšys. Kartais jas vienija bendras semantinis laukas: pavyzdžiui, *šiaudui* dažnai priešinama (*šiaudų*) *kūlys*, (*šiaudų*) *stirta*, beveik nepasitaikantys kitose porose; *blusa* ir *utėlė* gretinamos vien tik su gyvūnais. Tačiau tokia logika meniniam mąstymui nėra būtina (plg. realijų poras *krislas — meška, krislas — arklys, musė — vežimas* ir pan.), ypač jeigu patarlės tekstas ritmingas, turi eiliavimo žymių: *Ant kito mato ir u o d ą, o ant savęs nemato ir p u o d o* 4 380, 184.

Tokiais atvejais žodžių parinkimą lemia jų fonetinis skambėjimas (*uodas — puodas*), o ne jų semantinis laukas. Netgi priešingai — labiau pageidautini žodžiai, priklausantys skirtingiems semantiniams laukams, nes jie sukelia netikėtumo efektą, o toks vaizdas bus ypač ryškus, plastiškas ir dažniausiai komiškas[11].

Tipas tarptautinis. Atitikmenų turi ne tik artimiausi mūsų kaimynai — latviai, lenkai, rusai, baltarusiai, ukrainiečiai, bet iš viso net 47 pasaulio tautos[12]. Manoma, kad ši patarlė kilusi iš Biblijos, o per ją viduramžiais išplito visoje Europoje. Bet gali būti ir taip, kad ji dar senesnė, egzistavo jau prieš patekdama į Bibliją; tokią nuomonę paremia asirų ir arabų atitikmenys, negalėję atsirasti dėl krikščionybės įtakos[13].

3. Adatos pigumas, menka vertė (+ smulkumas, mažumas)

3.1. Elementarios sandaros priežodis, kuriuo pašiepiami dėl menkniekio besijuokiantys, nepamatuotą džiaugsmą reiškiantys asmenys:

Juokės, lyg būtų adatėlę radęs LKŽ I 18
Džiaugiasi kai kvailys adatą suradęs 4849, 99

Vaizdas nusako nederamo juoko priežastį — tai kokio nors menkavertčio objekto radimas ar gavimas. Taigi šio tipo variantuose *adatą* keičia realijos, turinčios su ja bendrą pigumo, menkos vertės požymį: *geležėlė, akėtvirbalis, kriūkelis, peiliukas, žibuliukas, stiklo šukelė, rublis, šikšna*. Dažniausiai iš jų pasitaiko *geležėlė*, (*geležiukas, geleztėlė, geleztukė, geležis* ir pan.) — apie 100 variantų, kitos realijos vartojamos rečiau (1 — 15 variantų). Adatą su jos ekvivalentais jungia ir papildomas požymis — smulkumas, mažumas, kurį gali pabrėžti mažybinė menkinamoji forma.

Panašų priežodį turi mūsų artimiausi kaimynai latviai:

Smejas kā ģelzīti dabūjis Birk 119
Priecājas, kā berns, kas dūcīti atradis KokP 244

3.2. Smulkmeną, menkavertį objektą *adata* simbolizuoja ir tokioje patarlėje:

Nuo adatėlės ant kumelėlės 52, 66
Nuo adatos prie arklio 5599, 598

Ja lietuviai sudrausdavo ir perspėdavo, kad vogti visada pradedama nuo mažų dalykų ir kad bet kokio, net paties mažiausio, daikto vagystė yra smerktina. Hiperbolizuotame šios patarlės vaizde priešinami du skirtingo dydžio ir kartu skirtingos materialios vertės objektai. Posakis sukurtas tais laikais, kai arklys valstiečiui buvo pats didžiausias turtas, šeimos maitintojas, kai arklio vagystė buvo laikoma itin sunkiu nusikaltimu, o arkliavagiai labai griežtai baudžiami, net ir mirties bausme. Galima spėti, kad aptariamoji patarlė gana dažnai buvo vartojama didaktiniais tikslais. Ji turi apie 80 variantų, susigrupuojančių į kelias versijas, kurių leksinė sudėtis smarkiai įvairuoja. Cituotieji variantai itin lakoniški, tobulai nušlifuoti. Juos sudaro vientisas eliptinis sakinys — praleidžiamas veiksmą nusakantis tarinys. Bet jis gali būti ir išlaikytas:

Nuo adatos p r i e i s prie arklio 5213, 725
Nuo adatos ant kumelės ž e r g i a LKŽ I 18
Nuo adatos ant kumelės a t s i s ė d o 5010, 10
P r a d e d a adata, b a i g i a arkliu 2989, 986
Adatos n e p a v o g ę s, arklio n e v o g s i 3367, 82

Dar didesnė įvairovė atsiskleidžia žvelgiant į vaizdo branduolį formuojančias realijas. Kaip *adatos* pakaitalai aprašomos patarlės variantuose gali būti pavartota: *avelė, virvelė, katytė, peiliukas, gaidys / gaidžiukas, ožiukas, kuoliukas, kamuoliukas, obuoliukas, plaktukas, paršelis, botagas.* Reikšmės perkėlimas grindžiamas pigumo / mažumo bendru požymiu ir kaip tik ši ypatybė jungia visus *adatos* pakaitalus, tačiau pagal bendros ypatybės kiekį išvardyti objektai gerokai skiriasi (plg. adatą ir avelę, ožiuką, paršelį). Krinta į akis ir tai, kad dauguma šių žodžių, tiek vyriškosios, tiek moteriškosios giminės, vartojami mažybine forma. Patarlių poetikoje mažybinės deminutyvų priesagos derinamos labai nuosekliai: vieno intonacinio periodo priesagos būtinai pakartojamos ir kitame to paties posakio periode, tai — tvirta tradicija[14]. Antroji aprašomos patarlės vaizdo realija pastovesnė: *arklys / arkliukas, kumeliukas, kumelė / kumelėlė / kumelytė* (tik išimtiniais atvejais pasitaiko *jautis* — 1 variantas, *karvytė* 1 variantas, *vežimas* — 3 variantai). Pagal mažybines priesagas derinant abu daiktavardžius ir susidaro tokia marga variantų eilė:

Nuo peiliuko ant arkliuko 713, 69
Nuo obuoliuko prie kumeliuko LKŽ VIII 992
Nuo katytės prie karvytės 893, 126
Nuo virvelės ant kumelės I 703, 77
Nuo paršelio lig arklelio 75, 5467

Išplėstuose variantuose, turinčiuose po keturis ir net šešis intonacinius periodus, deminutyvų priesagos taip pat dėsningai kartojamos:

Nuo adatėlės prie avelės,
nuo avelės prie kumelės 4172, 119

Nuo adatėlės ant guzikėlio,
nuo ožiuko ant arkliuko 4240, 29

Nuo adatėlės prie ylelės,
nuo ylelės prie avelės,
o nuo avelės jau prie kumelės 2535, 163a

Rimuoti žodžiai ne tik palengvina posakio įsiminimą, bet išryškina ir pačias sąvokas: gramatiniai rimai jas iškelia virš kitų teksto žodžių, jos įgyja svarbiausią reikšmės krūvį. Kazys Grigas yra pastebėjęs, kad rimavimo tendencija labiau jaučiama patarlėse, pasižyminčiose reiškiamų minčių ir asociacijų kondensuotumu[15]. Sąskambiai ir ritminiai akcentai jose susieja tuos vaizdo elementus, kuriais remiasi dviejų tikrovės plotmių paralelė. Taigi rimai patarlių poetikoje yra meninės įtaigos priemonė, padedanti sintetinti tarp savęs susijusius stilistinius pradus, aktyvinti vaizdinių-semantinių komponentų sąsajas[16]. Šiame poskyryje cituoti pavyzdžiai kartais labai nepanašūs vieni į kitus, tačiau visi jie tos pačios patarlės variantai! Nepriklausomai nuo nepastovios leksinės sudėties vaizdo semantika mažai kinta, o ir sintaksinis modelis, pagal kurį konstruojamas vaizdas, griežtai išlaikytas.

Labai populiarus tarptautinis tipas. Analogiškos leksinės sudėties ir semantikos patarlę turi latviai: *No adatas pie zirga*; *Kas zog adatu, tas zog zirgu*; *No adatas iesāk, ar zirgu beidz*; *Adata aizved zagli pie zirga* (visi KokP 171). Lenkų patarlių rinkinyje pateikiama 50 šios patarlės variantų. Daugumos jų vaizdai konstruojami iš panašių realijų ir pagal tą patį sintaksinį modelį, tik dar papildyti *kartuvių* (*szubienica*) motyvu; tekstai ritmingi ir rimuoti: *Od rzemyka do kozika, od kozika do konika, a potem na szubienicę*; *Od guzyka do nożyka, od nożyka do konika, a potem na szubienicę* (abu Ad-Krz III 127). Lenkai turi variantų, kuriuose minima *adata*: *Jak sięgnie po igłę, to ukradnie całą krowę* Ad-Krz II 191. Vokiškame atitikmenyje *adata* gretinama su drabužiais: *Wer eine Nadel stiehlt, wird auch bald Rock und Mantel stehlen* Wand III 858 „Kas pavogė adatą, greitai pavogs švarką ir apsiaustą". Rusiškoje ir angliškoje patarlėse vaizdas komponuojamas iš *kiaušinio* ir *jaučio* realijų:

Кто украдет яйцо, украдет и быка Glus 17
He that will steal an egg, will steal an ox Oxf 772

Be jau cituotų tarptautinių atitikmenų, jų dar yra lotynų, prancūzų, ispanų, italų, portugalų, danų, norvegų, švedų, estų, vengrų ir kitose kalbose[17].

4. Funkcinė adatos paskirtis

4.1. Su adata siuvama, ji kasdien reikalinga buityje. Žmonės naudojasi adata nuo akmens amžiaus laikų iki šių dienų ir per tūkstančius metų ji

palyginti nedaug pakito. Funkcinės adatos paskirties suvokimas, mokėjimas su ja apsieiti atsispindi ir liaudies išmintyje:

Iš adatos kirvio nepadarysi III 225, 240
Adaton pančio neinversi 1423, 41
Su adata duonos neatrieksi 394, 34
Su adata meškos nenudursi I 947, 200

Visų šių patarlių, sudarančių atskirus tipus, vaizdai panašios struktūros, modeliuojami iš dviejų realijų. Pirmoji pastovi (*adata*), o antroji — įvairuoja, atitinkamai ir klausytojų vaizduotę kreipdama į skirtingas valstiečių veiklos sritis: amatą ir darbą (*kirvis, pantis*), medžioklę (*meška*), valgio gaminimą (*duona*). Nors vaizdai skirtingi, jų semantika labai artima. Apibendrintai ją būtų galima nusakyti taip: nemokėdamas elgtis su daiktu, pasirinkęs netinkamą priemonę tikslui pasiekti, tik veltui sugaiši laiką. Taigi šiomis patarlėmis gali būti ekspresyviai įvertinta bet kokia beprasmiška veikla ar situacija, kurios neįmanoma pakeisti. Aktualizuojamas adatos požymis šiuo atveju yra funkcinė jos paskirtis. Visų vaizdų realijų poros labai skiriasi savo dydžiu, todėl metaforą paremia hiperbolė. Ji patarlėms suteikia žaismingumo, sąmojaus.

Iš aprašomų tipų pirmieji du negausūs, turi tik po kelis variantus, visuose juose minima *adata*. Trečiasis tipas (*Su adata duonos neatrieksi*) vartojamas dažniau, turi per 30 variantų, juose kaip *adatos* ekvivalentai aptinkamos ir kitos realijos: *pirštas, balana, šakalys*. Visas jas jungiantis bendras požymis yra netinkama funkcinė paskirtis, t. y. negalėjimas pjauti, raikyti duoną. Paskutinysis tipas pateikia dar du *adatos* ekvivalentus — *ylą* ir *smilgą*: su *adata* jas sieja t. p. netinkama funkcinė paskirtis (netinka meškai nudurti).

Visų keturių tipų vaizdai konstruojami pagal tą patį sintaksinį modelį — tai vientisinis sakinys, kurį užbaigia neigiamas veiksmažodis. Jam tenka svarbiausias apibendrintas minties akcentas. Neigiamas modalumas rodo, kad veiksmas neįmanomas jokiomis aplinkybėmis, t. y. nepavaldus laiko kategorijai (šis reiškinys vadinamas patarlės žanro meniniu laiku[18]). Taigi aptariamieji tipai išreiškia kategorišką, nenuginčijamą tiesą. Šis sintaksinis modelis labai produktyvus. Pagal jį tiek skirtingų, tiek sinonimiškų (t. y. vienodos idėjos, bet nevienodo vaizdo) patarlių apsčiai turi ne tik lietuviai, bet ir kitos tautos (plg. populiarius tarptautinius tipus *Aukščiau bambos neiššoksi* 290, 34; *Kakta sienos nepramuši* 270, 243; *Su rėčiu vandens nepasemsi* I 671, 2215 ir pan.[19]). Tarp jų pasitaiko posakių, kurių vaizdai pagrįsti įvairiais *adatos* motyvais. Pavyzdžiui, latvių paremiologė Elza Kuokarė mini latviškas patarles, kurių vaizduose mėginama sušildyti arba užsiūti (*saraukt*) jūrą su *adata / yla*, laimėti karą pasinaudojant *adata / smilga*[20]. Ištyrusi šių patarlių paplitimo arealą, autorė daro išvadą, kad jos į latvių tautosaką pateko iš kaimyninių slavų tautų (plg. rusų *Гвоздем (шилом) моря не нагреешь* D I 347). Mūsų aptariamiems tipams labai artimos — tiek vaizdo struktūra, tiek semantika — ir šios rusų patarlės: *Иглой гороху не меряют* „Adata kelio neišmatuosi"; *Иглой колодец не роют* „Adata šulinio neiškasi" (abi RNPP 88).

4.2. Adatos, kaip siuvimo priemonės, paskirtis ir funkcijos siuvimo procese aktualizuojamos ir tokiame priežodyje:

Užsivėrens tu manimi kaip adata ant siūla JŽ(r.)U 140

Iki šiol nagrinėti vaizdai dažniausiai buvo modeliuojami iš poros kontrastingų realijų — priklausančių įvairioms tikrovės sferoms ir pasižyminčių ryškiu kurios nors ypatybės (dydžio, aštrumo, materialinės vertės ir pan.) skirtumu. Tas kontrastas vaizdui suteikdavo hiperbolinį atspalvį. Aptariamasis tipas kitoks. Jo vaizdo realijas *adatą* ir *siūlą* sieja natūralus asociacinis-loginis ryšys, nes abu šie daiktai kartu naudojami siuvant. Taip priežodyje su „užsivėrusia ant siūlo adata" palyginamas įkyriai apie pašnekovą kalbantis asmuo, taikliu sugretinimu pašiepiama nusibodusi pokalbio tema. Analogišką priežodį turi rusai: *Как нитка за иголкой* Kr-Lat I 287.

4.3. Adatos funkcinė paskirtis aktualizuojama ir šioje patarlėje:

Kur adata lenda, ten ir siūlas seka 275, 9/51
Kur adata lenda, ten ir siūlą traukia 75/3866

Akivaizdi daiktų pasaulio logika būtų nuobodi, jei patarlę mėgintume suprasti tiesiogine reikšme, tačiau apibūdinant ja sutuoktinių porą, kai žmona po vestuvių privalo palikti gimtuosius namus ir sekti paskui vyrą, posakis tampa šmaikštus ir vertas įsiminti. Semantiką paremia vadinamasis kontūrinis sintaksinis modelis. Patarlės tekstą sudaro sudėtinis prijungiamasis sakinys, kurio abiejų sandų (o kartu — ir vaizdo komponentų) loginius ryšius nurodo santykiniai jungiamieji žodžiai (*Kur..., ten*). Jie taip intonuojami, kad tekstas aiškiai skyla į dvi tolygias dalis, lyg įrėmintas savotišku kontūru.

Tipas tarptautinis. Analogiškos struktūros ir semantikos vaizdo atitikmenų yra slavų kalbose:

rusų *Куда иголка, туда и нитка* Kr-Lat I 287
lenkų *Gdzie igła, tam i nitka*; *Gdzie idzie igła, tam i nić iść musi* Ad-Krz I 794
čekų *Kudy jehlička, tudy i nitka* Čel 347

Žinoma ši patarlė ir vokiečiams:

Wohin die Nadel geht, muss den Faden folgen Wand III 858

Panašios sudėties vaizdą, tik sudarytą pagal kitokį sintaksinį modelį, turi dar viena lietuvių patarlė, išskirta į atskirą tipą:

Trumpa adata ilgą siūlą tempia MST 144

Patarlių ir priežodžių kartotekoje yra vienintelis šios patarlės variantas be paaiškinimo ir konteksto, todėl sunkiau nustatyti vaizdo semantiką. Aišku viena, kad ji visai kitokia negu ką tik aprašyto tipo. Pasiremiant tikrųjų antonimų pora (*trumpas — ilgas*), galima spėti, kad šis posakis tinka įvairiausiomis gyvenimo situacijomis, kai kalbama apie menką priežastį,

sukėlusią svarbias pasekmes. Lietuviai turi ne vieną tokios semantikos posakį, sudarytą pagal panašų sintaksinį modelį (plg.: *Iš mažo debesio didelis lytus* I 280, 77; *Mažas kupstas didelį vežimą verčia* I 280, 42; *Mažas akmenėlis didelį vežimą nuverčia* 6082, 538).

5. Adatos, kaip darbo įrankio, reikšmingumas ir vertė

5.1. Adata darbščiam žmogui užtikrina minimalią materialinę gerovę, o siuvėjo rankose tampa pragyvenimo šaltiniu. Ši funkcinė adatos paskirtis kaimo žmogaus vertybių sistemoje suvokiama kaip labai svarbi, todėl natūralu, kad tai pabrėžiama ir tradiciniuose lietuvių liaudies posakiuose:

Be adatos — ne kriaučius 1049, 250/34
Adatą turėdamas žmogus badu nemirs 70b, 3198

Pirmoji patarlė lakoniška, ją sudaro vientisinis eliptinis sakinys. Nesudėtingos struktūros vaizdas (*adata — kriaučius*) gali būti suprantamas ir tiesiogiai, bet jam dažniau būdinga apibendrinta reikšmė: būtinas darbininkui įrankis, priemonė tikslui pasiekti. Antrosios patarlės vaizdas papildytas *bado* sąvoka, kuri pabrėžia adatos, kaip darbo įrankio, vertę. *Adata* šiame tekste yra mokėjimo siūti (užtikrinančio apsigynimą nuo bado) metonimas.

Abu tipai negausūs, tačiau turi atitikmenų slavų kalbose: lenkų *Igła krawcą żywi* („Adata siuvėją maitina") Ad-Krz I 794; rusų *Без топора не плотник, без иглы не портной* („Be kirvio ne dailidė, be adatos ne siuvėjas") Даль II 6.

5.2. Adatos — pagrindinės siuvėjo amato priemonės — vertė ir svarba gali būti akcentuojama ir kitaip:

Be adatos kailinių nepasiūsi 368, 111
Su ylu be adatos marškinių nepasiūsi 264, 150/313

Šios patarlės sintaksinė struktūra ir semantika labai artima ką tik aptartajai (5.1., pirmasis tipas), tačiau vaizdo sudėtis kitokia. Antruoju komponentu konkrečiai įvardijamas su adata atlikto darbo rezultatas — *kailiniai* arba *marškiniai*. Būdinga, kad iš gana gausaus drabužius reiškiančių sąvokų semantinio lauko parinkti kaip tik šie: kailiniai (skranda) yra pagrindinis valstiečio apdaras žiemą, o marškiniai — vasarą. Todėl jie dažnai minimi ne tik patarlėse ir priežodžiuose, bet ir kituose tautosakos žanruose: mįslėse, pasakose, dainose. Aprašomoji patarlė teturi du variantus, kuriuos abu pacitavome. Rastas tik vienas panašaus vaizdo ir semantikos atitikmuo rusų kalboje:

Без нитки да иголки шубы не сшить RPP 119

Panašiai adatos įvaizdis vartojamas ir tokioje patarlėje:

Adata ir pirščiukas jai visas dvariukas „kalbant apie siuvėją" 4082, 85

Šiuo atveju meninis vaizdas komponuojamas iš trijų realijų. *Adata, pirščiukas* „antpirštis", siejami to paties semantinio lauko (plg. *adatos* ir *siūlo* realijas 4.2.), yra siuvėjos amato metonimai, o *dvariukas* simbolizuoja siuvėjos uždirbtas materialines gėrybes. Netikėtas sugretinimas (*adata + pirščiukas = dvariukas*) vaizdą hiperbolizuoja, visai patarlei suteikia komiškumo, švelnios ironijos. Teksto stilistinį užbaigtumą rodo garsinė darna — ritmingumas, gramatiniai rimai (*pirščiukas – dvariukas*; dar plg. 3.2.).

5.3. Sudėtingesnė meninio vaizdo konstrukcija tokioje patarlėje:

Adata visą svietą užado 30, 2017
Adata visą pasaulį užado LKŽ I 21
Adata visą pasaulį apsiuva 5169, 108

Metaforiškas reikšmės perkėlimas grindžiamas adatos, kaip darbo įrankio, vertingumu. Adatos įvaizdis šioje patarlėje yra personifikuotas (adata pati *ado / siuva, rėdo / dengia*) ir kartu suvokiamas metonimiškai (loginis ryšys — darbo įrankis simbolizuoja veikėją); galima įžvelgti ir sinekdochą: *adata* vietoj *adatų* — vienaskaita paprastai išraiškingesnė ir meniškai įtaigesnė nei daugiskaita. Meninį vaizdą sustiprina hiperbolė. *Adata* ir *svietas / pasaulis* yra tokio skirtingo dydžio realijos, kad įsivaizduojamoje dydžių skalėje jos užimtų kraštutines pozicijas; jų gretinimas sukuria itin ryškią hiperbolę. Kai kuriuose šio tipo variantuose adatos mažumas pabrėžiamas atitinkamu epitetu:

Adata m a ž a, o visą pasaulį apsiuva LKŽ XII 632

Yra keletas variantų, kuriuose *adata* vietoj minėto epiteto turi priedėlį:

Adatėlė s i r a t ė l ė visą svietą rėdo 3721, 293

Siratėlė dažnai minima lietuvių liaudies dainose, o patarlėse ir priežodžiuose — retai (ypač priedėlio pozicijoje). Ji emociškai smarkiai veikia vaizduotę, visam posakiui suteikia šilumos, intymumo. *Adatėlė siratėlė* kelia vienišumo įspūdį, kuris kartu su atitinkamomis deminutyvų priesagomis pabrėžia adatos mažumą. Viename šio tipo variante atsisakyta *svieto / pasaulio* realijos, todėl hiperbolė nublanksta, tačiau posakio semantika išlieka mažai pakitusi:

Adatėlė siratėlė žmogų apsiuva, mergelę aprėdo 3721, 294

Daugumas šio tipo variantų pasižymi garsine instrumentuote: tekstai yra ritmingi, turi aliteracijos ir asonanso žymių (plg.: *adata — užado, siratėlė — rėdo / aprėdo*, siekiant garsinės darnos atitinkamas veiksmažodis derinamas prie kitų teksto žodžių).

Artimą vaizdo sudėtimi ir semantika aprašytam tipui posakį turi latviai:

Adata maza, bet lielu darbu dara Kok 1480 „Adata maža, bet didelį darbą dirba"

Adatiņa, maza sieva, liela darba darītaja Kok 1481 „Adatėlė, maža moteriškė, didelio darbo dirbėja"

5.4. Adatos paskirtis, ja atliekamo darbo svarbumas akcentuojamas dar vienoje patarlėje:

Adata visiem siuva, o pati nuoga 5337, 239

Trūksta konteksto duomenų, kuriais remiantis būtų galima tiksliai nustatyti vaizdo semantiką, todėl galima tik spėti, kad ši patarlė savo idėja artima patarlei *Kriaučius vis nuplyšusiais rūbais vilki* I 714, 140 (dar plg. kitus šio tipo variantus: *Šiaučius basas, kriaučius nuplyšęs, o puodžius šukėj verda* 3631, 56; *Šiaučius basas, kriaučius nuogas, ūkininkas pasturlakų duoną valgo* 3064, 65). Adatos įvaizdis aprašomojoje patarlėje vėlgi vartojamas metonimiškai ir kartu yra personifikuotas, bet pagrindinė konstrukcinė vaizdo ašis yra paradoksas. Ši meninė priemonė ypač dažna mįslių poetikoje. Mįslės giminingos patarlėms, jų vaizdai modeliuojami iš tų pačių realijų, tačiau mįslė yra pramogavimo žanras: ją reikia atspėti. Pernelyg paprasta mįslė bus neįdomi. Todėl jos vaizdas turi būti užšifruotas, vaizduojamąjį objektą su menamuoju turi sieti netikėti, nelengvai atsekami loginiai-asociaciniai ryšiai[21]. Tam labai tinka paradoksas — nelogiškas, iš pirmo žvilgsnio prieštaraujantis sveikam protui teiginys[22]. Aprašomasis tipas įdomus tuo, kad tas pats tekstas gali būti vartojamas ir kaip patarlė, ir kaip mįslė. Mįslės atveju *adata* yra menamasis objektas:

Kitus rengia, o pati nuoga 4097, 92
Pati plika, bet kitus apdaro 3950, 262/6
Pati nuoga, bet visą pasaulį aprėdo 5052, 409

Ši mįslė apie adatą yra nepaprastai populiari (apie 500 variantų), paplitusi visoje Lietuvoje. Gausu variantų, užrašytų XIX a. pab. — XX a. pirmojoje pusėje ir pokario metais, o ankstyviausias jos paminėjimas siekia net XVII a. pabaigą. Tai viena iš septynių mįslių, kurias Teodoras Lepneris pateikė veikale „Prūsijos lietuvis" (par. 1690, išl. 1744):

Maža moterėlė
Visą svietą apdeng[ia][23]

Adata šiame tekste vadinama *moterėle*; toks daiktų, augalų, gamtos reiškinių sužmoginimas mįslių poetikai labai būdingas. Štai dar keletas tos pačios mįslės variantų:

Ilga laiba panelė visą svietą rėdo I 879, 157
Plona panelė visą svietą apsiuva 825, 72/3
Maža žmonelė visą svietą apdengia 826/241
Maža bobelė visą svietą aprėdo I 871, 19
Viena sesytė visą svietą rėdo I 732, 30

Palyginus cituojamus mįslės variantus su 5.3. ir 5.4. poskyriuose aprašytais patarlių variantais, krinta į akis ne tik panaši vaizdų struktūra bei tos pačios meninės priemonės, bet ir analogija tarp sintaksinių modelių, leksinės tekstų sudėties. Tai galėtų būti klasikinis pavyzdys, iliustruojantis patarlių ir mįslių žanrų giminingumą.

Išvados

Straipsnyje išanalizavus 22 patarlių ir priežodžių tipus galima konstatuoti, kad tradiciniuose lietuvių liaudies posakiuose adatos įvaizdis nėra labai dažnas, tačiau vartojamas išradingai. Metaforinis reikšmės perkėlimas patarlių ir priežodžių vaizduose grindžiamas svarbiausiomis fizinėmis adatos savybėmis (aštrumas, mažumas) ir funkcine jos paskirtimi. Taip pat gali būti aktualizuojami ir papildomi antraeiliai požymiai — vienuose posakiuose pabrėžiamas adatos pigumas, menkavertiškumas, o kituose, priešingai, iškeliamas nepaprastas jos, kaip darbo įrankio, vertingumas ir svarba. Nerasta nė vieno posakio, paremto maginėmis adatos ypatybėmis (plg. adatos motyvą stebuklinėse pasakose, kai kuriuos lietuvių papročius ir tikėjimus, būrimus). Poetinių vaizdų branduoliuose *adata* dažniausiai siejama su kontrastingomis (pagal dydį, aštrumą, materialinę vertę) realijomis arba tokiomis, kurios susijusios su ja natūraliais asociaciniais-loginiais ryšiais, pavyzdžiui, *kriaučius / siuvėjas, kailiniai / marškiniai, siūlas, piršČiukas* „antpirštis". Labai įvairūs *adatos* ekvivalentai posakių variantų branduoliuose. Pakanka bent vieno bendro požymio, kad posakio tekste *adatą* galėtų pakeisti kartais iš pirmo žvilgsnio nieko bendra su ja neturintys, skirtingoms tikrovės sferoms priklausantys objektai. Eiliuotose ir ritmingose patarlėse ekvivalento parinkimą gali nulemti ir fonetinis žodžio skambėjimas. Ši leksinė įvairovė nesugriauna poetinio vaizdo ir tik nežymiai keičia posakio semantiką, nes sintaksinis tipo modelis išlieka stabilus. Patarlių ir priežodžių vaizdai su adatos motyvu dažnai hiperbolizuoti. Tikrovės tiesa juose transformuojama tikslingai: vaizdas tampa ryškesnis ir plastiškesnis, o visas posakis įgyja kandumo, pašaipos ar švelnios ironijos. Daugiau kaip pusė aprašytų tipų yra tarptautiniai, du iš jų (2.3. ir 3.2.) paplitę visoje Europoje, turi atitikmenų keliose dešimtyse kalbų. Kai kuriais atvejais šie posakiai su lietuviškuoju turi analogiškos struktūros ir semantikos vaizdą, sutampa ir leksinė jų sudėtis. Vis dėlto dažnai atitikmenų kitomis kalbomis vaizdas būna išplėstas papildomais motyvais arba pagal tą patį sintaksinį modelį komponuojamas iš kitokių realijų.

[1] *Kazys Grigas.* Lietuvių patarlės. V., 1976, p. 8.

[2] *Giedrė Bufienė.* Patarlių vaizdų savitumas. — Tautosakos darbai, 1998, [t.] VIII(XV), p. 144—145.

[3] *Shirley L. Arora.* The Perception of Proverbiality. — Proverbium, 1984, Nr. 1, p. 12—14.

[4] *Ю. М. Лотман.* Структура художественного текста. М., 1970, p. 251—254; *А. И. Федоров.* Семантическая основа образных средств языка. М., 1985, p. 22—45.

[5] *К. Пригас.* Методологические вопросы сравнительного изучения балтийских и славянских пословиц. В., 1978, p. 7.

[6] *K. Grigas.* Patarlių paralelės. V., 1987, p. 245—246.

[7] *K. Grigas.* Lietuvių patarlės, p. 155, 163—169.

[8] Ten pat, p. 149—153.

[9] *A. Taylor.* The Study of Proverbs. — *A. Taylor.* Selected Writings on Proverbs (FF Communications, No 216). Helsinki, 1975, p. 61—64.

[10] *K. Grigas.* Patarlių paralelės, p. 109.

[11] *Л. Савельева.* Отрицательные конструкции в некоторых прозаических жанрах русского фольклора. – Язык жанров русского фольклора. Петрозаводск, 1997, p. 72.

[12] *Gyula Paczolay.* European Proverbs. Veszprém, Hungary, 1997, p. 131–136.

[13] *K. Grigas.* Patarlių paralelės, p. 117.

[14] *K. Grigas.* Lietuvių patarlės, p. 212–213.

[15] Ten pat, p. 214–215.

[16] Ten pat, p. 216, 258–259.

[17] *K. Grigas.* Patarlių paralelės, p. 109–110.

[18] *Л. Савельева.* Min. veik., p. 73.

[19] *K. Grigas.* Patarlių paralelės, p. 149, 260–261, 429–431.

[20] *Э. Я. Кокаре.* Интернациональное и национальное в латышских пословицах и поговорках. Рига, 1978, p. 194.

[21] *Donatas Sauka.* Lietuvių tautosaka. V., 1982, p. 222–223.

[22] Ten pat, p. 223–224.

[23] *Ambraziejus Jonynas.* Lietuvių folkloristika. V., 1984, p. 183.

A NEEDLE IN THE PROVERBS OF THE LITHUANIAN AND OTHER EUROPEAN NATIONS

GIEDRĖ BUFIENĖ

Summary

The object of investigation is proverbs and sayings, which contain the word *adata* (a needle). It is analyzed how *adata* moulds the image kernels of different types as well as what is the role of its image, as a stylistic element, in the expression of proverbs and sayings. It has been established that the transition of the metaphoric meaning in the images of proverbs and sayings is based on both the essential features of a needle (sharpness and smallness) and its functional application. Alongside, some other additional or secondary features could also be specified: in a number of proverbs its cheapness and worthlessness are stressed, whereas the other proverbs reveal the utmost importance and indispensability of it as an instrument of production. Not a single proverb was found, which could be based on the magical features of a needle, as is the case with other folklore genres, for example, magical folktales, beliefs or exorcism. In the kernels of poetic images *adata* is mostly related to contrasting realities, such as size, sharpness, material value, or to these, which have natural associative- logical links, for instance, *siuvėjas, siūlas, antpirštis, kailiniai, marškiniai. Adata* itself possesses a great number of equivalents in different proverb variations: a single common feature is sufficient for it to be changed into seemingly unrelated and even belonging to different spheres of reality objects. In provebs of verse or rhythmic forms the choice for its equivalent can be due to the phonetic similarity of the word. This lexical variety only slightly changes the semantics of the proverb rather than destroys its poetic image because the syntactical type model remains stable. The images of proverbs and sayings containing the needle motif are frequently hyperbolysed. The essence of reality is intentionally transformed: the image becomes more vivid and plastic and the entire proverb gains a certain degree of bitterness, mockery and soft irony. The great majority of the twenty-two types of the proverbs, discussed in the article, are international and only two of them (2.3 and 3.2) are widely spread in Europe and also have equivalents in several tens of languages. In a number of cases these proverbs are analogous to the Lithuanian ones for their image of structure and meaning, as well as their lexical composition, are identical. However, the equivalent image, preserved in other languages, is frequently expanded by the help of additional motifs or, on the basis of the same syntactical model, moulded from different realia.

www.llti.lt

Gauta 2000 10 27